

SOVYET SONRASI DÖNEMDE ÖZBEKİSTAN'DA DİN TEMELLİ MUHALEFET VE 2005 YILI ANDİCAN OLAYLARI

Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını kazanan Orta Asya cumhuriyetlerinde din ve İslam unsurunun hangi özelliklerle algılanmaya başladığı ve ne gibi gelişmeleri beraberinde getirdiği esasen daha geniş çalışmalarda araştırılmaya devam eden kaydadeğer bir konu başlığıdır.

Melih Demirtaş

Doktora Adayı, Bölge Çalışmaları Doktora Programı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Avrasya ve Orta Asya bölgesi dengeleri içerisinde önemli bir konuma sahip olan Özbekistan, Sovyetler Birliği'nin (SSCB) yıkılışını takiben, bu Birliğin ardılı olan ülke yönetimlerinde hâkim olan elit-temelli katı idare anlayışına muhalif ve aynı zamanda dinsel öğelerden de güç alan direnç merkezlerinden biri olmuştur. Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını kazanan Orta Asya cumhuriyetlerinde din ve İslam unsurunun hangi özelliklerle algılanmaya başladığı ve ne gibi gelişmeleri beraberinde getirdiği esasen daha geniş çalışmalarda araştırılmaya devam eden kaydadeğer bir konu başlığıdır.¹ Bu makalede ise, Orta Asya'da genel çerçevede İslam'a ve özellikle bir tehdit olarak algılanan radikal unsurların araçsallaştırdığı İslam'a karşı benimsenen politikalara değinilecek, daha detaylı olarak ise tarihi arka plana da sahip Özbekistan üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda, 2016 yılında hayatını kaybeden ancak güçlü ve merkezîyetçi iktidar tarzının etkileri hala hissedilen İslam Kerimov idaresindeki devletin sahip olduğu yönetim felsefesi ve bu dönemden miras kalan sonuçlar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu manada, Mayıs 2005'te kimilerine göre 'Yeşil Devrim' provası olarak adlandırılan bir ayaklanmanın merkezi olan Özbekistan'da, aynı dönemde Gürcistan (2003 Gül Devrimi) ve Ukrayna'da (2004 Turuncu Devrim) gerçekleşen ve çoğu Batı kaynaklarında 'demokratik karakterli' olarak addedilen devrim uygulamalarından farklılaşan din motifli bir ayaklanmanın neden vuku bulunduğu sorusu yanıtlanmaya çalışılacaktır.

1990 Sonrası Dönem ve Orta Asya Genelinde Din (İslam) Unsuru

Sovyet dönemi sonrasında bağımsız olan beş Orta Asya devletinde, yani Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da, din unsuru, özellikle politik yapılanmaya nasıl etkilerde bulunacağı ve devletlerin karakterlerini hangi boyutlarda etkileyeceği hususlarında kafaları karıştıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk etapta, anılan yeni devletleri "Sovyetlerden dağılan" veya "yeni Müslüman devletler" olarak tanımlamak arasında bazı farklılıklar doğmaya başlamıştır.² Bu tartışmanın temelinde, bir kesimin SSCB'den kopan devletler arasında özellikle Orta Asya'daki yeni oluşumları, üst yönetimlerinde görevli eski Komünist Parti görevlileri, reform karşıtı olabilecek merkezîyetçilikleri ve geçmiş dönemden kalan sosyo-ekonomik sorunlarıyla beraber anmaya devam etmeleri;³ diğer bir kesimin ise, 1990'larla başlayan yeni dönemi, uzun yıllar Moskova yönetiminin himayesinde, din ve İslam unsurunun baskı altında olduğu Orta Asya halklarının özerkliği anlamında ele almaları yatmaktadır. Geline durumda ise denilebilir ki, özellikle bağımsızlıkların elde edildiği süreç içerisinde Orta Asya Müslüman halklarının önemli bir çoğunluğu 'Sovyet katı merkezîyetçiliğinden' miras kalan siyasal elit temelli ve muhalefetin aşgari düzeyde tutulduğu bir yönetim yapısı altında gelişim çizgisi izlemişler ve esasen bu durumun da etkisiyle, dünyanın benzeri bölgelerindeki din kaynaklı, yüksek yoğunluklu ve uzun süreli kargaşa



Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov, Rusya Federasyonu (RF) Devlet Başkanı Putin'le
Kaynak: <https://tr.sputniknews.com>. / Erişim: 12 Eylül 2021

ortamlarına girmeyerek, kendilerini 'Müslüman olarak tanımlama' sürecine imkânlar dâhilinde barış içinde devam etmişlerdir.

Öte yandan, Avrasya bölgesi ve özelinde Orta Asya, komşu İran, Pakistan, Afganistan gibi ülkelerin iç gelişmeleri ve Sovyet sonrası dönemde hız kesmeyen Amerikan-Rus hegemonya mücadelelerinden olumsuz etkilenmiş, bu surette değişen politik ve sosyal denklemlerde, İslam'ın daha uç anlamlarda, başka bir deyişle radikal odakların aracı olarak değerlendirilmesi sorunsalıyla karşı karşıya kalabilmiştir. Kimi yorumculara göre ise birçok Orta Asya ülkesinde kendini açıkça 'dindar' tanımlamaya başlayan kitlelerin her şeye rağmen "radikal gruplara yoğun bir sosyal taban sağlamamaları" da belirginleşen diğer bir olgu olmuştur.⁴ Bu noktada tabiiyle istisnai örnekler mevcuttur ki, Orta Asya devletlerine göre özellikle dini yapılanmalar ve bunlara yönelik toplumsal destek hususunda daha güçlü bir zemini olan Tacikistan, bağımsızlığın kazanılması ile hızlı bir sosyal buhran dönemine sürüklenmiştir. Diğer devletlere de örnek olabilecek bir vaka haline gelen Tacikistan, dini grupların iktidara yönelik olarak arz ettiği tehlikeyi de göstermiş, iç savaş olarak kayda giren şiddet ortamı 1992-1997 yılları arasında

ülkeye hâkim olmuştur.⁵ Ancak bu örneği göz önüne alan aralarında Özbekistan'ın da olduğu diğer Orta Asya liderleri için de radikal din unsuruna dayalı muhalefet ve bunun olası vahim sonuçlarının halklarına anlatılması konusu ilerleyen yıllarda liderlerin ellerindeki önemli bir politik araç haline gelmiştir.

Bu bağlamda, 'köktenci' ya da 'radikal' olarak ifade edilen bir İslam olgusunun hızla tırmanışa geçmesi, Orta Asya devletleri için bağımsızlıkları sonrasında temelde kaygı verici bir noktadır. Günümüzde tekrar popüler bir tartışma konusu haline gelen ancak esasen 1996 yılından bu yana Afganistan'da güç kazanmaya devam eden Taliban örgütlenmesi, bu anlamda Orta Asya'daki benzeri köktenci grupları da harekete geçirecek veya motive edecek bir tehlike olarak görülmüştür.⁶ 2000li yılların başına kadarki zor dönemleri atlattığına çalışan ve İslam'ın algılandığındaki sorunları büyük oranda aşmaya başlayan toplumsal gruplar için, bölgenin Sovyet dönemi sonrası zayıf ve sorunlu ekonomik yapılanmasının da etkisiyle din unsuru önemli bir çıkış noktası olarak görülebilmeyi. Bu minvalde, Orta Asya devletlerinde Sovyet sonrası yönetimlerin bağımsızlık sonrası ilk bocalamaları ve anti-demokratik uygulamaların varlığı düşünülürse, 'etki-tepki'

olğusundan, İslam unsurunun neden belli radikal gruplarca kullanılmasına hız verildiğini anlamak da zor olmayacaktır. Aslında, Orta Asya devletlerinin arasında veya dış ilişkilerinde en önemli role sahip olmayan din/İslam unsurunu anlamak için, halkın kendini hangi terimlerle karakterize edeceği ve özel olarak, ağır sosyo-ekonomik çerçeve içinde din unsuruna bahşedeceği önem üzerinde de durulmalıdır.

Yukarıdaki genel tablo ışığında halkın, 'gelenekleşme-siyle' paralel radikal din unsuruna artan surette meyledebilmesiyle ilintili olarak, Orta Asya bölge liderlerinin bağımsızlıklarından bu yana izledikleri politika, kurdukları işbirliği mekanizmaları ve yönetim felsefeleri şüphesiz önem kazanmaktadır. Söz konusu yönetim felsefesinde, sorunları ve bu sorunları dile getiren muhalif unsurları asgari seviyede tutmak adına Sovyet tarzı baskı anlayışını idarelerinin temel dayanağı haline getirmekten çekinmeyen kimi bölge ülkeleri, arzu edilen toplumsal gelişim seviyesinden, özellikle 1990'lar ve 2000'lerin ilk dönemi boyunca oldukça uzak görünmekteydi.

Bu makalenin geri kalan kısmında Özbekistan örneğinin incelenmesi, özel olarak din kaynaklı muhalefetin belli gruplar elinde Orta Asya'da kazandığı radikal biçimler, bunu değiştirmek için ortaya konan devlet şiddeti ve

'Köktenci' ya da 'radikal' olarak ifade edilen bir İslam olgusunun hızla tırmanışa geçmesi, Orta Asya devletleri için bağımsızlıkları sonrası temelde kaygı verici bir noktadır.

bütün bu sorunsalın altındaki temel nedenleri anlamaya yardımcı olacaktır.

Katı Bir İktidar ve Bağımsızlık Sonrası Özbekistan

Özbekistan'ın kısa tarihine göz attığımızda, bu devletin, SSCB'den ayrılma süreci ile beraber diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi siyasal ve toplumsal surette hızlı bir değişim sürecine girdiğini söylemeliyiz. Halen yaklaşık 35 milyonluk nüfusu ile bu cumhuriyetlerin en kalabalık ve etkinlerinden olan Özbekistan'da nüfusun %80'lik kısmını Özbek, geri kalanını ise Rus, Tacik ve Kazak gruplar oluşturmaktadır.⁷ Ekonomik açıdan, Orta Asya ve Kafkaslar'daki diğer bazı devletler gibi Özbekistan da petrol ve doğal gaz kaynakları ile dikkatleri üzerine çekmektedir.



SSCB sonrası demokratik ortamda yapıldığı ifade edilen seçimlere karşılık, başta Batı'dan olmak üzere, birçok kaynaktan yöneltilen ve Özbekistan'ın demokratikliğini sorgulayan yorum ve değerlendirmelere sıklıkla rastlanmaktadır. Anılan eleştiriler çoğunlukla yönetimdeki tek isim olan İslam Kerimov'u hedef almış olmakla beraber aslında Orta Asya ülkelerinin genelinde bağımsızlık sonrası, demokratik görünümü otokratik devlet oluşumunu konu edinmiştir. 2016 yılındaki vefatına kadar İslam Kerimov yönetimindeki Özbekistan örneği de bu grup ülkelerin üst sıralarında tutulmaktadır.⁸

Geçmişe kısaca dönülüp bakıldığında, 29 Aralık 1991'de yapılan ilk serbest seçimler dikkat çekmektedir. Özbekistan Halk Demokratik Partisi adıyla eski Komünist Parti başkanı İslam Kerimov oyların %86'sını almış ve cumhurbaşkanı olmuştur. Kerimov, merkeziyetçi siyaset tarzına 2000 yılındaki seçimlerde aldığı %91'lik ezici galibiyetle hız vermiş, ülkede devam eden örgütlü muhalefet eksikliği ise ağırlıklı olarak Özbekistan'ın temel sorunu olarak görülmeye devam etmiştir. Bununla birlikte, demokratik yaşamdaki anılan eksiklerin yeni bağımsız tüm Orta Asya ülkeleri için geçerli olduğunu gözden çıkarmamak gerekir.

Kerimov'un baskıcı olarak nitelenen yönetim anlayışında da aslında kendisi için ileriki dönemlerde ortaya çıkacak sorunlara gebe uygulamaların oluştuğunu görmek şaşırtıcı değildir. Örnek olarak, 1992 yılında ülkedeki tüm muhalif güçler, yani büyük oranda radikal dinci ve milliyetçi gruplar, yasaklanmıştır. Ülkede az sayıda kalan etkin muhalefet yapılanmalarına bakıldığında ise Erk Partisi ve Politik Birlik Partisi ülkenin önde gelen iktidar dışı yapıları olarak belirlemiştir. Bunlardan Erk Partisi, 1989 yılında aşırı milliyetçi olarak nitelendirilen ve daha sonra kapatılan Birlik Partisi içinden kopan bazı aydınların 1989 yılında oluşturduğu bir oluşumdur. 1992'de yasaklansa da, 2003 yılında yeniden yasal faaliyetlerine başlamıştır. Aynı zamanda 1991 yılında Kerimov'a karşı seçimlere katılan

Kerimov yönetimi, bağımsızlık sonrası oluşan toplumsal dengeler bağlamında seküler bir yönetim anlayışını benimser görünürken, laik yapılanmayı otoritesini pekiştirme aracı olarak kullanmaktan da çekinmemiştir. Bu anlamda, devlet işleri ile din işlerini ayırmak yerine oluşacak toplumsal altyapıyı baştan baskılamak adına devletin din üzerindeki kontrolünü arttırmak Özbekistan politik hayatında dikkati çeken önemli bir husus olmuştur.

ve oylardan resmi rakamlara göre %12'sine yakın - kimi yorumculara göre %30 hatta %50'nin üstünde - bir pay almayı başaran da yine Erk Partisi olmuştur.⁹

Yukarıda ana hatları ile sunulan yönetim özellikleri ile Özbekistan içerisinde din unsurunu ve İslam'ın rolünü incelediğimizde ilgi çekici sonuçlara rastlamak mümkündür. Örnek olarak, tarihi altyapıda 7. yüzyılın sonlarından itibaren şu anki Özbekistan topraklarında İslam'ın rolü ve öneminin benimsenmeye başladığını söylemek gerekir. Kerimov dönemi Özbekistan resmi tarih yazıcılığında da dikkat çeken şey, Emir Timur (1336-1405) ve onun döneminde yaşanan sosyal ve siyasal atılımlardan bu yana, Orta Asya İslam'ının Özbekistan merkezli daha 'ılımlı' bir tonda gelişme göstermesidir.¹⁰ Sovyet dönemi sonrasında ise insanların kendilerini bulduğu ve bireysel özelliklerini örtüştürmeye başladıkları bir İslam anlayışından bahsetmek mümkündür. Konunun bu boyutunda Özbekistan, zengin bir tarihi arka plandan da güç alarak, İslam'ın "en ateşli ve canlı" olarak yaşandığı bölge olarak telaffuz edilmektedir.¹¹

Kerimov yönetimi, bağımsızlık sonrası oluşan toplumsal dengeler bağlamında seküler bir yönetim anlayışını benimser görünürken, laik yapılanmayı otoritesini pekiştirme aracı olarak kullanmaktan da çekinmemiştir. Bu anlamda, devlet işleri ile din işlerini ayırmak yerine oluşacak toplumsal altyapıyı baştan baskılamak adına devletin din üzerindeki kontrolünü arttırmak Özbekistan politik hayatında dikkati çeken önemli bir husus olmuştur. İslam için, özellikle benimsenen politikalar dâhilinde, yasaklamalar önemli bir yer tutmaktadır. Aslında pek çok çevreye göre özellikle Orta Asya'da radikal din temelli muhalefetin önüne geçmede ve bu surette devlet yönetimini güçlendirmede önemli bir isim olarak görülen Kerimov'un bu politikalarının arka yüzünde ise çoğu kademelerde yönetimine gittikçe yabancılaşan bir halk kitlesinin oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bununla birlikte, Kerimov döneminde, radikal din unsuruna karşı benimsenmiş olan Sovyet tarzını anımsatan ağır baskı politikasına alternatif olarak daha ılımlı gelişmeler de yaşanabilmiştir. İç politikada, Kerimov'un kendi eliyle İslami konulara ağırlık veren bir televizyon kanalı açması veya İslam öğretilerine yer veren bir üniversiteye izin vermesi toplumsal açıdan daha barışçıl anlayışın yerleşmesinde halkı teşvik edici gelişmeler olarak tarif edilebilmektedir.¹² İkinci önemli alan olan dış politikada ise özellikle gündemi yakından etkileyen Şangay İşbirliği Örgütü oluşumu gibi ortaklıklar dikkati çeker. Bu tür bir oluşumda yer alan Özbekistan için işbirliği kurulan diğer devletler Çin, Rusya Federasyonu (RF), Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan olmuştur. Bu ülkeleri yakın planda incelediğimizde Orta Asya'da yükselebilecek muhtemel bir İslami dalgaya karşı ortak bir inisiyatif kurma düşüncesi önemli bir arka planı işaret etmektedir. Özbekistan,

Şangay Beşlisi olarak bilinen bu inisiyatife Haziran 2001'de dâhil olarak, farklı yorumlara göre din temelli örgütlere karşı mücadelesinde yeni bir adım atmış olmakta, ancak tek taraflı katı politikalarını da, çok taraflılık prensibiyle bir nebze de olsa hafifletmektedir.¹³

Özbekistan'da Bağımsızlık Sonrası Din Temelli İlk Yapılanmalar ve Faaliyet Alanları

Özbekistan gibi farklı tarihi süreçlerden geçen, bağımsızlıklarını geç elde etseler de, köklü toplumsal ve siyasal hafızaları olan ülkelerde, devletin otoriter yapısına paralel olarak beliren farklı sosyal örgütlenmeleri ve bunlar arasında özellikle din temelli yapılanmaların oluşma sürecini iyi değerlendirmek gerekir.¹⁴ Bu gibi grupların rejimden rahatsız olanları yanlarına çekme çabaları ve halk kitlelerine olan yaklaşımları, Kerimov hükümeti ile İslam sentezli emellerini gizlemeyen örgütler arasındaki tansiyonu gündemden güne arttırmıştır. Bu çerçevede, Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) ve Orta Asya'da geniş yapısıyla Hizb-ut Tahrir al İslami'nin faaliyetleri yeni gelişmelere zemin hazırlamıştır.¹⁵ Bu örgütlerin özellikle düşünce dünyalarını eyleme dökmeye daha istekli genç insanları saflarına çekip, onları maddi bakımdan da destekleyerek bölgede kullanmaları, 1990'ların ikinci yarısından itibaren iktidar tarafından ülke içindeki istikrara yönelik en önemli tehdit olarak algılanmaya başlamıştır.

Özbekistan'da dini grupların içinde olduğu bazı şiddet eylemlerinin geçmişi incelediğimizde, özellikle 1996 yılından itibaren Afganistan'da Taliban rejiminin güçlenmesine paralel bir şekilde somut şiddet olaylarında bir artış görüldüğü tespit edilmektedir.¹⁶ Başkent Taşkent'teki 1999 yılında yaşanan patlamalar, asıl olarak İslam Kerimov'a yönelik bir faaliyet olarak köktenci örgütlenmelerin hanesine yazılmıştır. 2000 yılı ise bu eylemlerin daha geniş bir sahada değerlendirilmesi gerekliliğini göstermekteydi. Hizb-ut Tahrir ve ÖİH'in ortak olarak Surhanderya bölgesindeki saldırıları¹⁷ hem İslami tehdit anlamında tepkileri yoğunlaştırmış, hem de Özbek hükümetince Tacikistan'a karşı belli suçlamaların yöneltildiği gergin bir ortama işaret etmiştir. Bu suçlamaların en önemlisi radikal militanların Tacik topraklarından Özbekistan'a sızdığı vurgusuydu.¹⁸

ÖİH için yapılan ilk yorumlara bakıldığında, siyasi gücünü belli silahlı gruplar aracılığı ile sağladığı genel kabul gören bir görüştür. Örgüt, Özbekistan'ın etnik ve sosyal çeşitlilik anlamında takip eden bölümde göreceğimiz şekilde 'sorunlu' alanı olarak nitelenen Fergana Vadisi'nde merkezileşmiştir. Bahsekonu coğrafi alanda yerleşik belli halk kitleleri için, SSCB sonrası elde edilen hızlı bağımsızlığın ve dini özgürlüklerin de etkisiyle, İslam'ın temel motivasyon olarak kullanıldığı şiddet içerikli eylemler bir seçenek haline gelmiştir. Nitekim ÖİH gibi

örgütlenmeler bu surette daha yoğun taraftar toplamaya devam etmişlerdir. Ayrıca, 1992'de Tacikistan'da başlayan iç savaş da, Özbekistan ve ülke içindeki İslami unsurlar üzerinde önemli etkiler doğurmuştur. Bununla birlikte, anılan iç savaşa dinsel emellerle hareket eden insanların karışması savına dayanarak, Kerimov kendi iç rejiminde doğabilecek tehlikeleri, iç politikada bir baskı unsuru olarak kullanmaya daha meşru bir zeminde başlayabilmiştir.

Mevzubahis gelişmelerle beraber din temelli muhalefet üzerindeki yoğun baskı sürecini iyi irdelemek gerekir. Bu dönemden sonra pek çok Özbek vatandaşının Özbekistan dışına kaçmak zorunda olduğu bilinmektedir.¹⁹ ÖİH için diğer yapılan bir yorumda ise finansal olarak belli dış grupların desteğinde olduğu yargısı vardır. Usame Bin Ladin, bu anlamda beliren önemli bir isim olmuştur. Bu bölümde ele alınan iki önemli örgüt olan Hizb-ut Tahrir ve ÖİH'in olası bir ittifakını destekleyen farklı fikirler de aynı dönemde ortaya çıkmış, ancak bu iki oluşumun temel hedeflerindeki farklılıklar gelişmelerde belirleyici olmuştur. Nitekim ÖİH ilk önce Kerimov rejiminin yıkılmasını ve kimi yorumculara göre "militan İslam" anlayışıyla Özbekistan'da din temelli bir devletin kurulmasını,²⁰ Hizb-ut Tahrir ise genel olarak tüm Orta Asya'da bir İslam devletinin ve ilan edilecek halifelikğin oluşturulmasını öncelikli amaçları olarak belirlemişlerdir. Bu iki oluşumun öncelikleri farklı olsa da, 1999'dan sonra Özbekistan'da ortak hareket etmeye çalıştıkları ayrıca belirtilmektedir.²¹

Fergana Vadisi

Din temelli toplumsal örgütlenmeler ve bu anlamda Özbek politikasının korumacı ve merkezîyetçi reflexlerle sertleşmesi çerçevesinde, belli coğrafi bölgeler daha yakın planda incelenmelidir. Fergana Vadisi, bu bölgelerin başında gelir.²² Bölgenin sorunlu bir alan olarak nitelendirilmesinde demografik olarak nüfus dengesizliklerini belirtmek gerekir. Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında yer alan bu bölgede çok çeşitli insan toplulukları yer almaktadır. Oş Bölgesi olarak bilinen verimli arazinin de burada olduğu göz önüne alındığında anılan coğrafyada çıkan anlaşmazlıkların neden daha ciddi boyutlar kazandığı anlaşılabilir.

Öte yandan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın bu bölgedeki varlıkları önemlidir. Sovyet döneminde çok dikkatli ve Moskova yönetiminin hegemonyasını daim kılacak şekilde çizilen iki ülke arasındaki sınıra göre bugünkü Kırgızistan'ın kuzeybatısı ile güneybatısı arasında yolculuk ancak Özbekistan sınırları içerisinde kalan Fergana Vadisi'nden geçmekle mümkün olmaktadır. Bu duruma Fergana Vadisi'nde, tarihi Hokand Hanlığı'na uzanan 'Özbek-Kırgız çekişmesi de eklenince günümüzde halen sorunların farklı boyutlarda sürmesi daha net kavranabilir.



“Fergana Vadisi.” Kaynak: www.stratfor.com / Erişim: 12 Eylül 2021

Birçok bölge uzmanına göre “Orta Asya’nın merkezi” olarak kabul edilebilecek Fergana Vadisi’ndeki “karışık dil ve millî kimlik ilişkisi” 20. yüzyılın başlarına geldiğinde en güzel şu şekilde ifade ediliyordu: “Bu çok dilli vadinin köylerinde [insanlar] evde Özbekçe, camide Tacikçe ve eşinin ailesiyle Kırgızca konuşmaktayken, dil temelinde kendi kimliklerini seçmelerinin gereğini anlamıyorlardı. Bunların hangi birini seçeceklerdi? Fergana Vadisi’nin köylüsü için hepsi eşit derecede önemliydi.”²³

15 milyona yakın nüfusu ile Vadi’de toplumsal huzursuzluklar ve terör olayları, uyuşturucu madde kaçakçılığı gibi derin meseleler, ekonomik sıkıntılar ve işsizlik ile birlikte şiddetini arttırmaktadır. Özellikle uyuşturucu kaçakçılığı anlamında bölgenin Afganistan kaynaklı uyuşturucu trafiğinin birleşme noktası olması ile durum vahametini korumaktadır. Kerimov hükümetinin atmış olduğu adımlarla, esasen ülkenin daha erken yıllarda baş göstererek uzun yıllara yayılabilecek olası iç savaşlardan korunduğu söylenebilir. Bu anlamda köktenci oluşumlara aşırı güç kullanımı ile çözüm getirme prensibi devam etmiş, ancak sorunların ekonomik boyutu gibi temelde yatan gerçekler görmezden gelinmiştir.

Fergana Vadisi’nin tarihine bakıldığında ise, 1930’lu yıllarda Sovyet rejimine karşı silahlı mücadele yürüten Basmacı hareketine de ev sahipliği yaptığı ve uzun süre Basmacıların kontrolünde kaldığı öncelikle belirtilmelidir.²⁴ Sovyetler Birliği’nin son dönemlerinde de bölge radikal din temelli grupların etkinliklerinin güçlü olduğu bir yer haline gelmiştir. Sovyetlerin dağılması ve Afganistan’da yaşanan savaşlar ile kontrolün zayıfladığı bölgede gittikçe yoğun köktenci etki hissedilir olmuştur.²⁵

Özbekistan’da kendine, güçlü ve otoriter yönetim karşısında taraftar toplamayı amaçlayan belli İslami kesimlerin Fergana Vadisi’nde önemli örgütlenmelerde bulunduğu bilinmektedir. Yukarıda değinilen bu örgütlenmelerden Hizb-ut Tahrir örgütü özellikle 2000’li yıllarda faaliyet alanlarını etkinleştirmiştir. ÖİH bu dönemde gerek Özbekistan gerek Tacikistan ile çeşitli çatışmalara girişirken Hizb-ut Tahrir özellikle Fergana Vadisi’nin karmaşık yapılanmasında merkezileşerek bu bölgedeki halkın sempatisini kazanma çalışmalarına devam etmiştir. Vadi’de çeşitli el ilanları dağıtımı benzeri aktiviteler bu dönemde yoğun olarak gözlemlenmiştir. Bu ilanlar ile örgüt amacının şeriat kuralları ile yönetilecek bir devlet kurma olduğunu herkese duyurmak istemiştir.²⁶

1999 yılında İran’daki bir radyoda Özbek yönetimine karşı cihat ilan eden ÖİH, şiddet eylemlerinden sonra sık sık Afganistan’a çekilip güçlerini toparlama stratejisi yürütmüş, Afganistan’a yönelik operasyonların devamında büyük yara alan bu hareketin birçok üyesi için yeni yerleşim yeri ise Tacikistan içinde bazı bölgeler olmuştur.²⁷ Bu tür gelişmeler esasen zorlu bir bölgede yer alan Özbekistan’ın çevrelediği ülkeler arasında iç istikrarını korumak adına verdiği ve bu esnada Batı tarzı demokratik değerlerin oldukça ötelendiği mücadeleyi de özetler niteliktedir.

11 Eylül sonrası ABD Politikaları ve Özbekistan

11 Eylül terör saldırıları sonrasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Özbekistan arasında önemli bir ilişkiler ağının oluştuğunu söylemek mümkündür. Aslında

pek çok kaynağa göre son derece oportünist bir anlayışa sahip olan Kerimov'un tek yanlı ABD politikası düşük bir ihtimaldir, fakat gerçek olan Orta Asya dengeleri içinde Özbekistan'ın ABD etkisi için önemli merkezlerden biri olduğu hususudur.²⁸ Bu durum Soğuk Savaş sonrası yeni dengelerde ve aynı zamanda 11 Eylül sonrası değişen atmosferde de kendini göstermiştir. Rusya Federasyonu (RF) karşısında bağımsızlığını güçlendirmek isteyen Özbekistan, Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın 1997'de meydana getirdiği ve 'Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü' olarak nitelenen GUAM örgütüne 1999 yılında dâhil olmuş²⁹, birliğin kısıltması GUAM haline gelmiş ve Özbekistan bu esnada Bağımsız Devletler Topluluğu ile bağlarını keserek NATO'ya göz kırpmaya başlamıştır.³⁰ 11 Eylül sonrasında Afganistan'a yapılacak müdahaleleri için ABD'nin en kilit Orta Asya ülkesi olma görevini üstlenen Özbek hükümeti, Hanabad üstünü ABD hizmetine sunmuştur.

Bu dönemde ABD ile ikili ilişkiler önemli bir boyutta seyrederken Kerimov, radikal İslam'a karşı mücadelesinde ve iktidarının kuvvetlenmesi çabasında önemli kazanımlar elde etme yarışına girmiştir. Bu durum esasen Kerimov hakkında yapılan 'oportünist' olduğuna dair yorumların geçerliliğini de kanıtlayan gelişmelere sebebiyet verebilmiştir. Örnek olarak, Avrasya denkleminde kaydedeğer bir yeri olan ve 1999 yılında oluşturulan RF-Çin eksenli Şangay İşbirliği Örgütü'nün (ŞİÖ) önemli bir amacının Orta Asya bölgesine özellikle Batı etkisini sokmamak olduğu açıkça telaffuz edilmiştir.³¹ Yürüttüğü politikalar gereği salt Batı karşılığında duyulan çekince ile Özbekistan ise ŞİÖ'nün kuruluşunda birliğe dâhil olmamıştır. Bununla birlikte, din temelli muhalefetin gittikçe güçlenmesi tehlikesine karşı izole olmaktan sakınan Kerimov yönetimi, 2001 yılında birliğe üye olmuştur.³² Bu bağlamda, din merkezli tehlikelerden duyulan kaygılar temelinde olsa da Kerimov dönemindeki ani karar değişimleri gözden kaçırılmamalıdır.³³

Sonraki gelişmelere dönüp bakıldığında, Özbekistan'ın dış ilişkilerinin süreç içinde ulaştığı nokta daha iyi anlaşılacaktır. Özbekistan'ın, ABD'nin de yakından desteklediği GUAM'dan bu defa 2002'de ayrılacağını deklare etmesi ve 5 Mayıs 2005 itibarı ile bu kararını resmen açıklaması, Kerimov için yeni politik açılımlarını ifade etmektedir. Özellikle bu birliğin 'GU' kısmını oluşturan Gürcistan ve Ukrayna'daki Batı ve özellikle ABD destekli devrimler, eski SSCB coğrafyasında demokratik yönetim anlayışının yerleşmesinin Batı'nın temel amacı olmaya başladığını göstermektedir. Bu anlamda demokratik manada eksikliklerinin farkında olan Kerimov, bu tür bir devrim beklentisinden uzak durmak için GUAAM'dan ayrılmak ve diğer iki güç odağı olan RF ve Çin'e yakınlaşmak amacını gütmeye başlamış, bu da Özbekistan için pragmatik ve yeni bir açılımı ifade etmiştir.³⁴ Bu durum, aynı zamanda radikal İslam'a karşı oluşturulacak inisiya-

tiflerde de Özbekistan'ın, RF ve Çin önderliğinde oluşturulan yeni güç dengeleri tarafından yalnız bırakılmayacağına bir işaret olarak da değerlendirilmiştir.

Mayıs 2005 Andıcan Ayaklanmasına Giden Süreç

Yukarıda bahsedildiği üzere Fergana Vadisi, üç ülkeyle sınırı olan ve bölgedeki radikal din temelli grupların merkezi durumunda yer alan bir konumdur. Yaklaşık 400 bin nüfuslu Andıcan kenti Fergana Vadisi'nde yer alır. Kent ve içinde bulunduğu bölge, merkezi yönetimlere ve güçlü iktidarlara din temelli muhalefet anlamında tarihi bir arka plana da sahiptir. 1898 yılında tüm Türkistan'ın hâkimi konumuna gelen Rus İmparatorluğu'na karşı Nakşibendî şeyhi Dükçü İşan önderliğinde gerçekleşen halk ayaklanması günümüz Orta Asya tarihi için önemini korumaktadır.³⁵

Kerimov rejiminin devam eden sert yönetimi altında, 2004 yılı Temmuz ayına gelindiğinde, resmi makamlarca Hizb-ut Tahrir örgütüne bağlı olduğu kaydedilen 23 yerel işadama 'anayasal düzeni zorla değiştirme ve yerine İslami bir devlet kurma' amacını taşıdıkları gerekçesi ile tutuklanmıştır. Ancak, Ekremiler³⁶ adı altında örgütlendiği düşünülen ve suçlanan bu gruba halktan destek gelmiş, sonuçta bölgedeki hareketlilik artmıştır.³⁷ Olaylar, zirve noktasına ulaştığı 13 Mayıs 2005 günü yüzlerce kişinin ölmesi ve yaralanmasıyla sonuçlanan şiddet sarmalına dönüşmüştür.³⁸

Olayların başlangıç sürecinde İslami grupların faaliyetleri, bu tip ciddi bir ayaklanmanın 'Yeşil Devrim' provası olarak tanımlanması sonucunu doğurmuştur. Bu yorumlarda, ayaklanmanın yaşandığı bölgenin tarihsel ve sosyo-politik arka planı ve isyancıların genel olarak radikal din temelli gruplar olması hususları dikkate alınmış ve isyancı kesimlerin temel isteklerinin demokratik seçimlerden ziyade, Hizb-ut Tahrir örgütünün görüşleri doğrultusunda ülkede İslami bir yönetimin kurulması olduğu vurgulanmıştır. Ancak, kimi yazarlara göre, Kerimov'un otoriter ve merkezîyetçi yönetim tarzı ile Özbekistan ordusunun bölgenin en güçlü ordusu olması gibi gerçekler Özbekistan'da muhtemel bir devrim hareketi için zamanın "erken" olduğu tezini güçlendirmiştir.³⁹ Ayrıca, Ukrayna ve Gürcistan'da 2000'li yılların ilk döneminde vuku bulan benzeri 'devrim' hareketlerinden farklı

Olaylardan uzun yıllar sonra Kerimov sonrası Özbekistanı'na gelindiğinde ise, resmi ağızlardan yaşananlara dair çarpıcı açıklamaların yapıldığı ve hataların itiraf edildiği göze çarpmaktadır.



“Andican’da yaşanan kayıplar”. Kaynak: Kırım Haber Ajanı, <https://qha.com.tr/>. Erişim: 12 Eylül 2021

olarak, Özbekistan’da örgütlü bir muhalefet yapısına sahip olmayan, demokratik seçimlerin yapılması ve iktidara bu yolla gelmesi gibi bir iddia içinde bulunmayan Fergana’daki ayaklanmacıların, bu çerçevede başta Batıdan ve Dünya ülkelerinden destek almalarının kolay olmadığı da bilinen bir gerçektir.

Öte yandan, din temelli de olsa, yaşanan protesto ve bunun demokratik hak olduğu felsefesine dayanan görüş, Andican’daki gelişmelerde, ayaklanmayı bastırmak için Kerimov’un sert tepkilerinin uluslararası medya tarafından fazlaca dile getirilmesine zemin hazırlamıştır. Resmi açıklamalar 137 rakamını belirtse de medyada çıkan haberler olaylarda 500’den fazla ölü olduğunu göstermiştir. Bazı kaynaklara göre ise bu rakam binlerle ifade edilmektedir.⁴⁰ Göstericilerin üzerine ateş açmaktan kaçınılması, yüzlerce Özbeğin Kırgız sınırına kaçması gibi gelişmeler bu ayaklanmadan kalan başlıca satır başları olmuştur. Aslında olaylarda ortaya konabilecek en temel çıkarım ise, Kerimov hükümetinin muhalefete ve özellikle de din temelinin kullanıldığı muhalefete karşı çok sert ve acımasız olduğu hususudur.

Bu tür bir ayaklanmada Özbekistan’da ve genel olarak Orta Asya’da İslam’ın ve özellikle de radikal İslam’ın örgütlü yapısının rolüne ilişkin yorumlar oldukça ilgi çekicidir. Örnek olarak, bölgede bir ‘Yeşil Devrim’ anlayışının

belli dini-politik gruplar aracılığıyla Orta Doğu’da Hamas veya Hizbullah benzeri bir organizasyonel yapıya doğru evrileceğine inanılmıştır. Ancak Hizb-ut Tahrir veya ÖİH benzeri örgütlerin oldukça marjinal ve halk desteğinden yoksun organizasyonlar olması bu gibi çıkarımları zayıflatmaktadır. Bu meyanda, Fergana Vadisi gibi sosyal tarihi zengin bölgelerde, halk kitlelerinin zaman zaman aşırı dindarlığı ve bunu protesto hareketlerinde göstermeleri şiddet içerikli eylemlere destek anlamında nitelendirilmemelidir. Bu bakımdan 2005 yılı Andican olaylarını toplumdaki sosyo-ekonomik sorunların bir tezahürü olarak görenler, Kerimov rejiminin olayları sert bir şekilde bastırmasını siyasi yönetimini güçlendirmek amaçlı ‘bilinçli bir hata’ veya yönetiminin öngörüsüzlüğü olarak değerlendirmektedir.

Olaylardan uzun yıllar sonra Kerimov sonrası Özbekistan’na geldiğinde ise, resmi ağzılardan yaşananlara dair çarpıcı açıklamaların yapıldığı ve hataların itiraf edildiği göze çarpmaktadır. 2020 yılında Özbek Haber Ajanı’na bir demeç veren ve 2005’te Andican’daki olayları soruşturan ekipte bulunduğunu belirten Başsavcı Yardımcısı Svetlana Artukova Andican şehrinde “masum insanların da öldürüldüğünü” belirtmiş, olaylara müdahale eden askerlerin “emirleri uygun bir şekilde yerine getirmediklerini,” sorumsuz personelin tutuklandığını ancak daha sonrasında “serbest bırakılarak normal hayatlarına

devam ettiklerini” açıklamıştır. Adıgeçen, “neden bu bilgileri şimdi (2020) açıklıyorsunuz? şeklindeki soruya ise o zamanlar (Kerimov zamanı) Özbekistan kapalı bir ülkedydi. Şimdi yeni bir Özbekistan var. Yeni bir siyaset tarzı var” cevabını vermekten çekinmemiştir.⁴¹

Sonuç

Çalışmanın bütününde, Orta Asya ve özelde Özbekistan için bağımsızlık yıllarından 2005 Andıcan olaylarına kadar, din temelli muhalefetin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu şekilde radikal toplumsal anlayışların hangi tür ortamda güçlendiği ve bunun nedenleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Elde ettiğimiz sonuçların en önemli boyutu halen Orta Asya genelinde ve Özbekistan özelinde demokratik uygulamalarda görülebilen eksiklerdir. 2016 yılında hayatını kaybeden Kerimov sonrası yönetimi devralan Şevket Mirziyoyev, pek çok alanda reform ve açılım döneminin başladığının işaretlerini vermiştir.⁴² Ekonomiden siyasete, dış politikaya kadar farklı bir Özbekistan pek çok bölge uzmanının analizlerine konu olmaya başlamıştır. Sözkonusu analizlerde temel olarak Mirziyoyev iktidarının “kısa ve uzun vadede belirgin sonuçlar doğuracağına açık” olduğu vurgulanmaktadır.⁴³

Öte yandan, Kerimov dönemindeki sosyo-ekonomik sorunların tamamıyla çözüldüğünü söylemek zordur. Ülke zenginliklerinin sınırlı bir elit kitle tarafından paylaşılması, ekonomik dengesizlikler bileşeni ile beraber yönetim tarzının Kerimov sonrasında da gerçek bir muhalefetin çıkmasına geçit vermemesi temel sorun-sallar olarak görünmektedir. Kerimov döneminde laik ya da İslamcı her türden muhalif oluşum şiddetle bastırıldığına ve en temel insan hakları kısıtlandığına seküler

muhalif hareketler iyiden iyiye kabuğuna çekilmiş ve baskı politikaları sonucu ayakta duramamıştır. Bu şekilde politik sahne, büyük oranda radikal ve dini akımlardan beslenen ve daha cüretkâr seslere kalmıştır.

Bu çerçevede, Orta Asya’da uygun sosyo-tarihsel altyapıda dini düşüncelerin radikalleşmesi olgusunda belirtilmesi gereken, bazı hallerde merkezîyetçiliğine ve bir adım ötede otoriterliğine kılıf arayan Kerimov benzeri SSCB sonrası yönetimlerin, devam eden toplumsal huzursuzluklardan ve buna bağlı olumsuz gidişattan güçlenmediğidir. Makalenin başında da vurgulandığı üzere, umut verici olan şey ise, Orta Asya’da, Orta Doğu örneğinden farklı biçimde halkın, kendi İslam anlayışından ayrı ve topluma yabancı ideolojik gruplara geniş destek vermemesidir. Fakat bu husus, 16 yıl önce Andıcan olayında görüldüğü üzere birtakım grupların sosyo-ekonomik koşulların da etkisiyle radikalize olması ve terör eylemlerine yönelerek bölge güvenliğine tehdit oluşturması gerçeğini de değiştirmemektedir. Özellikle Afganistan’da Taliban’ın da tekrar yükselişe geçtiği bu dönemde gelişmelerin, Orta Asya ve bölge ülkeleri özelinde tekrar gözden geçirilmesinin gerekli olduğu söylenebilir.

Tüm bunlar ışığında ortaya çıkan husus, demokratik gelişim ve geniş toplumsal istişare süreçlerinin önemidir. Özbekistan örneği göstermektedir ki, köktenci dini yönelimler, halkın kendini ifade edecek muhalefet kanalları açılmazsa ve sosyo-ekonomik koşullar iyileştirilmezse tekrar su yüzüne çıkabilir. Bu tarz yönelimlerle sadece güç ile baş edilebileceğini ummak bir hayalden öteye gidememektedir. Böyle bir durumda, hem mevcut yönetimler hem de halkın kendisi kaybeden taraflar olmaya devam edecektir.



“Kerimov sonrası reformlara hız veren Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev”
Kaynak: Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/> / Erişim: 12 Eylül 2021.

Sonnottlar

- 1 Konu hakkındaki kapsamlı yayınlardan biri için bkz: Adeb Khalid, *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2007.
- 2 Detaylı bir değerlendirme için bkz: Shirin Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", *Religion, State & Society*, Vol. 31, No. 2, 2003, ss. 97-122.
- 3 Temel bir kaynak için bkz: Oliver Roy, *The New Central Asia: The Creation of Nations*, New York: NYU Press, 2000.
- 4 Alexei Malashenko, "Islam in Central Asia", *Central Asian Security (The New International Context)*, Roy Allison, Lena Jonson (editörler), Washington: Brookings Inst. Press 2000. ss. 52-53.
- 5 Anılan iş savaş sürecine dair kapsamlı bir kaynak için bkz: Tim Epkenhans, *The origins of the civil war in Tajikistan: Nationalism, Islamism, and violent conflict in post-Soviet space*. London: Lexington Books, 2016.
- 6 Konu hakkında kaydedeğer görüşler için bkz: Ahmed Rashid, "The Taliban: Exporting Extremism", *Foreign Affairs*, Vol. 78, No. 6 (Nov. - Dec., 1999), ss. 22-35.
- 7 Özbekistan ve tarihi için özlü bir kaynak olarak bkz: Adeb Khalid, *Making Uzbekistan: Nation, Empire and Revolution in the early USSR*, New York: Cornell University Press, 2015 ve Farkhod Tolipov, "Micro-Geopolitics of Central Asia: A Uzbekistan Perspective", *Strategic Analysis*, Vol. 35, No. 4, July 2011, ss. 629-639.
- 8 Kapsamlı bir özet için bkz: S.N.Cummings (ed.), *Power and Change in Central Asia*. London: Routledge, 2002.
- 9 Özbekistan'da siyasi partilere ilişkin bkz: Fahri Türk, "Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10 Sayı 2 (2008), ss.53-81.
- 10 Yunus Emre Gürbüz, "Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, 19/2 (2019), ss.293-296.
- 11 Mark A. Cichock, *Russian and Eurasian Politics (A comparative Approach)*, New York: Longman Press, 2003. ss. 255-256.
- 12 Cichock, *Russian and Eurasian Politics (A comparative Approach)*, s. 256.
- 13 Michaela Barchevitcheva ve Wolfgang Gielers, "Özbekistan: Komünizm Ardından İktidar Mücadelesi", *Dünya Çatışma Bölgeleri*, Kemal İnat (ed.), Ankara: Nobel Yay. 2004. s. 312.
- 14 Konu hakkında öz bir kaynak için bkz. Martha Brill Olcott, "The Roots of Radical Islam in Central Asia", *Carnegie Papers*, Sayı:77, Washington, 2007.
- 15 Konu hakkında detaylı bir rapor için Simbal Khan, "Islamic Movement of Uzbekistan: A Brief History of Transformation and Migration", *CISS Insight Quarterly*, Vol. 2 No. 2&3 (2014).
- 16 11 Eylül sonrası Afganistan ve Orta Asya denklemini daha iyi anlamak için, bkz: Oktay F. Tanrısever (ed.), *Afghanistan and Central Asia: NATO's Role in Regional Security Since 9/11*, Amsterdam: IOS Press, 2013.
- 17 Hasan Ali Karasar, "Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da Rus Siyaseti", *Avrasya Dosyası, Rusya Özel*, Cilt: 6, Sayı: 4, 2001, ss. 220-271.
- 18 Malashenko, "Islam in Central Asia", s. 56.
- 19 Barchevitcheva ve Gielers, "Özbekistan: Komünizm Ardından İktidar Mücadelesi", s. 312.
- 20 "Militan İslam" fikriyle ÖİH'i Rus perspektifinden değerlendiren Vitaly Naumkin bu anlamda öne çıkmaktadır. Bkz. Vitaly Naumkin, *Militan İslam in Central Asia: The Case of the Islamic Movement of Uzbekistan*, Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series, California, 2003.
- 21 Malashenko, "Islam in Central Asia", s. 56.
- 22 Konu hakkında referans niteliğinde bir kaynak için bkz: S. Frederick Starr, *Fergana Valley: The Heart of Central Asia*. London: Routledge 2011.
- 23 Gürbüz, "Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde" s. 282.
- 24 Baymirza Hatıy, *Basınacılar, Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917 -1934)*, Ankara: T.D.V.Yay. 1997.
- 25 Sinan Ogan, *Özbekistan'da Yeşil Devrim Sancıları*, <https://www.turksam.org/detay/47054-ozbekistanda-yesil-devrim-sancilari/> Erişim tarihi: 12 Eylül 2021
- 26 Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in Uzbekistan: Hizb Ut-Tahrir Al-Islami", *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 2 (Mar., 2006), ss. 261-280.
- 27 Barchevitcheva ve Gielers, "Özbekistan: Komünizm Ardından İktidar Mücadelesi", s.313.
- 28 Dina Rome Spechler and Martin C. Spechler. "The foreign policy of Uzbekistan: sources, objectives and outcomes: 1991-2009." *Central Asian Survey*, 29.2 (2010), ss. 159-170.
- 29 Halen GUAM kısaltmasıyla faaliyetlerine devam eden örgüt hakkında daha detaylı bilgiler için bkz GUAM resmi web sayfası: <https://guam-organization.org/en/> Erişim: 12 Eylül 2021.
- 30 Bkz. Oktay F. Tanrısever, "Orta Asya ve Çevresindeki Bölgesel İşbirliği Araştırmalarında Rusya Faktörü", *Yakın Dönem Güç Mücadeleleri Işığında Orta Asya Gençeği*, Ertan Efeğil, E. Hatun Kılıçbeyli, Pınar Akçalı (Der.), İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2006.
- 31 Barchevitcheva ve Gielers, "Özbekistan: Komünizm Ardından İktidar Mücadelesi", s.313.
- 32 ŞİÖ ve Özbekistan'ın örgüt içindeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler için bkz ŞİÖ resmi web sayfası: <http://eng.sectscsco.org/>, Erişim: 12 Eylül 2021.
- 33 Özbekistan'ın o dönemde aldığı dış politik kararların incelendiği bir analiz için, Farkhod Tolipov, *Uzbekistan And Russia: Alliance Against A Mythic Threat?*, Central Asia-Caucasus Institute, 2006, in <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/10561-analytical-articles-caci-analyst-2006-1-11-art-10561.html>, Erişim: 12 Eylül 2021. By (1/11/2006 issue of the CACI Analyst)
- 34 Gürol Kırış, "Kerimov Bush'a Rest mi Çekti?", *Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki*, 23 Mayıs 2005, Sayı: 47.
- 35 Tarihi arkaplana dair kapsamlı bilgi için bkz: Seda Yılmaz Vurgun, "1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)" *AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 54, Erzurum, 2015, ss. 607-623 ve A Morrison, "Sufism, Pan-Islamism and Information Panic: Nil Sergeevich Lykoshin and the Aftermath of the Andijan Uprising", *Past and Present*, no. 214 (Feb. 2012), ss. 255-304.
- 36 Anılan gruba ve olayların akışına dair kapsamlı bir rapor için bkz: Ronald Sandee, *The Role of the Akramiya in the May 13, 2005 Unrest in Andijan*, Center for Eurasian Policy Occasional Research Paper, Series I (Hizb ut-Tahrir), No. 3, 2006.
- 37 R. Tazhibayev ve B.A Abdunazarov, "Küresel Güçlerin Özbekistan Politikaları", *Исторические и социально-политические науки*, 1, 68 (2021) in <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/410>, Erişim: 12 Eylül 2021.
- 38 Olay hakkında detaylı yayınlara için bkz: Shirin Akiner, *Violence in Andijan, 13 May 2005: An Independent Assessment*, Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, 2006 ve Jeffrey W. Hartman, *The May 2005 Andijan Uprising: What We Know*. Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, 2016.
- 39 Ogan, *Özbekistan'da Yeşil Devrim Sancıları*.
- 40 Ayaklanmaya ilişkin kapsamlı bir akademik inceleme için bkz. Durukan Kuzu, *The Andican uprising, 13 May 2005*. Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.
- 41 Oğuzhan Batur, "Özbek yetkililer ilk defa Andican Katliamı hakkında konuştu: Hata yaptık", *Kırım Haber Ajansı*, <https://qha.com.tr/haberler/ozbek-yetkililer-ilk-defa-andican-katliami-hakkinda-konustu-hata-yaptik/161414/>, Erişim: 12 Eylül 2021.
- 42 Anthony C. Bowyer, *Political Reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, Political Parties and Civil Society*. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2018 in <http://www.silkroadstudies.org/> Erişim: 12 Eylül 2021
- 43 Pınar Köksal, "Özbekistan'da Başkan Şevket Mirziyoyev Dönemi". *Avrasya Dünyası*, Sayı 7 (2020). s.95.